

KESZEG VILMOS

MEGJEGYZÉSEK AZ ÍRÁSRÓL

■ Az írás az évezredek során az adminisztráció, a tudástermelés, -tárolás és -terjesztés, a kommunikáció alapvető eszközévé és médiumává vált. Végigkísérte az embert a civilizáció hosszú történetén. Mentalitásokat stabilizált, ingatott meg, kapcsolt össze; társadalmi esélyegyenlőségeket és egyenlőtlenségeket állított elő; különböző identitások létrehozását és működtetését tette lehetővé; távoli korokat és világokat tett megközelíthetővé. Az írás gyakorlása egyaránt szolgál mágikus, vallásos, gazdasági, rituális, esztétikai, teret tagoló funkciót. Komplexitása révén olyan tudományok reflektálnak rá, mint a történelemtudomány, a filozófia, a nyelvtudomány, az irodalomtudomány, a neveléstudomány, a pszichológia és az orvostudomány. A társadalmat és a kulturális gyakorlatokat vizsgáló etnológia és antropológia megszületését követően az írással kapcsolatosan új kérdések merültek fel.

1. (Daniel Fabre-ra emlékezve) Daniel Fabre-ot ismerni és hivatkozni nem kötelező, de érdemes.

Szociológiát, majd kizárólagosan etnológiát és antropológiát oktatott, előbb a Toulouse-i egyetemen, majd Párizsban a tudósképzés fellegvárában, az École des Hautes Études en Sciences Sociales-on. Részt vett a francia etnológia olyan jelentős kutatási programjaiban, mint a magánélet története (Roger Chartier 1986), az emlékezhelyek (Pierre Nora 1992), a jelen etnológiája (1992), a gyermek története (Giovanni Levi – Jean Claude Schmitt 1996), a nemzeti

Az írás története összetett folyamat. Az írás nyelvének, az írás technikájának, az írás alfabetizációnak, az alfabetizált társadalomnak, az írás tekintélyének, az írás használatának mind-mind története van. Amit kimeríteni nem, csupán felvillantani lehet.

kultúrák örökségesítésének szemléletei és következményei (2000), az autobiográfiaiák (2010).

Köteteihez rendszeresen hozzájutottam, követtem újabb és újabb munkáit. Megszoktam azt, hogy olyan eredeti szakirodalmi tételek, amelyeket egyetemi előadásaimban érdemes újra és újra felelmegetni. A kvantitatív, a magaskultúrára összpontosító íráskutatási hagyományok mellett, az Annales iskola privát dokumentumokra, a mikrohistória mindennapi életre irányuló figyelmét érvényesítve az 1990-es években új perspektívát honosított meg. Az 1993-as kollektív kötet címében az *écriture ordinaire* szakterminust kezdeményezte, majd az 1997-es kötetben az *écriture quotidienne* formában fogalmazta újra. Az *écriture ordinaire* Michel de Certeau *culture ordinaire* terminusát követi, amely egy olyan, a kánonok tiszteletét és az intézményi normákat nélkülöző, ugyanakkor azonban jelentős mértékben pragmatikus kultúrát nevez meg, amelyet az egyének kedvtelésből, minden elköteleződés nélkül, rendszeresen használnak.¹ Az írás értelmezéséhez a szempontokat az olvasás forradalmának nevezett 19–20. századi folyamat kutatása kínálta fel.² Az *écriture ordinaire* kategóriájába tartozik az az írásgyakorlat, amely gyakran mellőzi az alkotás szándékát, az írott mű aláírással való hitelesítésének gesztusát, publikussá tételének szándékát. Ebben a gyakorlatban az írás kilép, kiemelődik a hagyományos, a hivatásos alkotók és az intézmények által lefedett közegekből, az értelmiségi csoporttulajdonból, beépül a sokak privát életterébe, használata változatos személyes motívációkhoz (*nyomok hagyása*) vagy a bürokrácia elvárásához igazodik hozzá, s ez utóbbi esetben kényszerű cselekvés. A „nagy elosztás” folyamatának lezárulta után az írás új szociális réteg kulturális gyakorlatának lesz a része, s organikusan kapcsolódik az oralitáshoz és az olvasáshoz.³ A kötet példái között szerepelnek a noteszbejegyzések, a vallásos tárgyú füzetek, az olvasói széljegyzetek, a graffitik, a fényképfeliratok, a levelek és a naplók.⁴

A mindennapi írás területeinek azonosítása és értelmezése az újabb, 1997-ben megjelent kötetben történt meg. A tanulmányok további változatos íráshasználati helyzeteket mutatnak be (a franciaországi cigányok kommunikációja az oralitás és az írás határán, számítás fejen és papíron, íráshasználat az emigránsok és hozzátartozóik kapcsolattartásában, alkotó és terapeutikus funkciójú írásműhely, a hivatalnok-író, a hivatalos levél, a családi könyvelés, írásszerepek a családban, vallásgyakorlás írásban, önéletírás, családtörténet, gýaszlapok).⁵

A „történelem háziasításának” formáit és eseteit, a múlt és a történelem szociális használatát elemző tanulmányok gyűjteményét Jakab Albert Zsolttal együtt olvastuk, jegyzeteltük ki. A kötet szemléletét Jakab Albert Zsolt kamatoztatta és érvényesítette Kolozsvár fél évezredes emlékezőskultúrájának elemzésében.⁶ A Fabre műhelyéből kikerülő következő kötet az íráshasználat újabb területén tekintett szét. A szerzők a településtörténetek írását a „rólunk szóló történelem” előállításának igényére vezették vissza. A lokális emlékezet alakzatainak vizsgálatakor hasznos olvasmánynak bizonyult.⁷

Tudomást szerzett könyveinek kolozsvári recepciójáról. Személyes találkozásunkat korai, váratlan halála akadályozta meg. A *Par écrit* kötet előszavát ezen tematikus összeállításba szerettem volna magyar nyelvre fordítani. Szándékomat előterjesztettem a francia kulturális minisztérium etnológiai örökség osztályára, s bár kaptam választ, a fordítás jogát nem tudtam megszerezni.

2. (Betolakodó írók?)A köztudatban az esztétikai funkciójú – az alkotás és a befogadás élményét nyújtó – írás, a szépirodalom előállításának az írói szerephez

kötődik. Valójában szépirodalmat is nagyon változatos formában lehet írni, és az írói szerepet is változatos formában lehet gyakorolni.

Terepmunkám során újra és újra szembejöttem velem az amatőr, a naiv írók. Környezetükben az elismerés hangján beszéltek róluk, így hát én sem kerülhettem meg őket. Néhányukkal terjedelmes interjút készítettem, teljes életművüket elolvastam. Két dologról azonnal meggyőződhettem. Arról, hogy az írás számukra létszükséglet, illetve arról, hogy amennyiben verseiket környezetükkel is megosztják, *a költőként* tartják számon és foglalkoztatják őket. Az 1990-es évek közepén az országos napilapban közzétett felhívásomra rövid idő alatt sok-sok költő jelentkezett. Volt közöttük református lelkész, hivatalnok, kétkézi munkás, volt, aki a fővárosban, volt, aki várososon, és volt, aki falun lakott. Mindannyian hálások voltak a feljük irányuló figyelmem miatt. Azonnal meggyőződtem arról, hogy mindenikük elismerésre vágyik, s bár környezetük többnyire elismeri tehetségüket, a lapok és a kiadók határozottan elutasítják őket. Ezt magam is megtapasztalhattam, amikor a hozzám eljuttatott verseikből szerény antológiát állítottam össze, és házalni kezdtem a kiadása végett.⁸ Az ambivalens viszonyulást későbbben a sajtóból is azonosítottam. Folyamatosan hol az elfogultság, hol pedig a vehemens bírálat hangján emlegették, hol „Homér”-nak, őstehetségnek, hol fűzapoétának, falusi poétának nevezték őket.

Érdeklődésem láttán keresett meg az 1999-ben Bakonyszentkirályon megalakult „*Bakony, Te szép Hazám*” *Parasztköltők Nagy Bálint Alapítvány*. Kezdeményezői a programját a következőképpen fogalmazták meg: „Céljük az, hogy felkutassák e hazában és a határon túl élt, élő és alkotó parasztköltőket. Műveiket összegyűjtsék, megőrizték, ismertessék, minél szélesebb körben terjesszék ezt a sajtószerű műfajt, ami a népi költészet gyöngyszemének számít. Azon fognak munkálkodni, hogy egykoron az egyetemes magyar irodalmi oktatás részeként tanulhassák majd a fiatalok különféle iskolákban műveiket.” Az alapítvány antológiákba számította gyűjteni a parasztköltők verseit, megszervezni a parasztköltők napját, szavalóversenyt hirdetni parasztköltők verseinek előadására. Később a kapcsolatunk megszakadt, nem tudom, mit sikerült megvalósítaniuk szándékaikból. Én nem szorgalmaztam sem a költők egyesületbe szerveződését, sem mozgalmat nem kezdeményeztem költészetük elismertetéséért. Pedig egyikük, Ballok Sári hajlandó lett volna Szamosújváron rendszeres éves találkozót meghirdetni számukra.

Sikerült több szerzői életművet és életpályát elemeznünk és bemutatnunk. Ilyenkor részletesen kitértünk arra, hogy milyen hagyományt követnek, az alkotás hogyan épült be mindennapjaikba, környezetük milyen mértékben szocializálta költőként őket. Jómagam egy barcasági költő esetében követtem nyomon azt, ahogyan az egyre intenzívebben az íráshoz menekülő költőasszony elveszítette elemi kapcsolatait falusi környezetével.⁹ Ambrus Judit a magyarvistai András Ezsi Erdei, Vajda András a sáromberki Berekméri István Andrásé, Bajkó Árpád a magyarkeszüi Kiss Dániel, Ozsváth Imola a mezőköbölkúti Nagy Julian-na, Tamásné Szabó Csilla pedig a szucsági Újvári Anna életművét elemezte.¹⁰

Az amatőr írók kontextualizálásában etnológiai és antropológiai szempontokat érvényesítettünk. Nem arra vállalkoztunk, hogy helyet keressünk számukra az irodalmi pantheonban.

Pierre Bourdieu s nyomán Martin Lyons az *autodidakta író*t a kultúrába *betolakodó* személyként írja le. Eleve hátrányos helyzetből indul. Nem rendelkezik megfelelő képzettségi szinttel, kulturális tőkét személyes erőfeszítések árán

szerzi meg. A 22 francia, 68 angol, 1790–1900 között élt autodidakta író életművét elemző Martin Lyons ezt az íróstatust a következőképpen írta körül. Tájékozódása esetlegesen alakul, a környezetében fellelhető olvasmányokkal ismerkedik meg. Tiszteletben tartja az irodalmi kánonokat. Miközben idejét mással kell eltöltenie, szabadidejét tüntetően olvasásra fordítja. Az olvasás mellett megszállottan ír. Olvasmányainak koncepcióját reprodukálja, vagy pedig a részletek kidolgozásában igazodik hozzá olvasmányélményeihez. Lelkesen dolgozza fel környezete orális hagyományait, saját biográfiáját, illetve szívesen vállalkozik környezete írásigényének kielégítésére. Stílusában, retorikájában, akárcsak ideológiájában könnyen azonosíthatóak a közvetlen hatások.¹¹

A francia szociológia a középkortól kezdve azonosítja az *amatőr írást*.¹² Formái a középkori, nemesi és udvari költészet, a felvilágosodás korának alkalmi lírája (17. század), a munkás-, a népi és a proletárköltészet (18–20. század). Ebben az értelmezésben a versírás kulturális habitus.¹³ Az írás 1. az önkifejezés formája (a. szükséglet, b. a szabadság, c. benefikus pszichikai cselekvés), 2. a másokkal való kommunikáció formája (a. a közvetlen környezettel, b. a társadalommal, c. az olvasókkal való kapcsolatot), 3. egy lehetséges világ megteremtésének eszköze (a. menekvés egy megkreált világba, b. az intim világ megteremtése), 4. a nyelvhez való viszonyulás, a nyelv használatának formája (a. saját, autonóm stílus megalkotása, b. nyelvi konstrukció), 5. egzisztenciális elkötelezettség (a. létforma, b. az én megkonstruálása, c. időtöltés).¹⁴ Az íráshabitus és -stratégia alapján az amatőr költők két csoportba sorolhatók. Az *alkalmi szerzők* szándéka nem az önkifejezés, az autonóm életmű megalkotása. Műveiket megrendelésre, adott alkalmakra készítik el. Az alkotás a lokális társadalomban felvállalt szerepnek megfelelő cselekvés. Verseik változatos helyzetekben hangzanak el, iskolai és templomi ünnepeken, lakodalomban és temetésen, név- és születésnapokon. Az *autonóm szerzőket* az önkifejezés szándéka, a szabadidő alkotással való eltöltése, a siker és a hírnév ösztönzi írásra. Alkotásaikat gondosan gyűjtik és tárolják.¹⁵

4. (Az írás pályamódosító hatása) Többször közelről szemlélhettük azt, hogy az írás milyen erősen beleszól az íráshasználó életébe. Ezt szemlélteti Gálffy Eszter esete.

Az aranyosszéki Mészkőn született 1921-ben, itt járt ki hét osztályt. Ebben az időben (1930) került a faluba Balázs Ferenc, s itt kezdte el faluapostoli munkáját. A hegyaljai kis falu népfőiskolájában, nőszövetségi, gazdaköri összejöveteleiben írók, jogászok, közgazdászok, orvosok, agrármérnökök tartottak előadást. Gálffy Eszter mohón olvasta a *Bejárom a kerek világot* útleírást, *A rög alattot*, a *Zöld árvíz*et. Felkészületlen lelkét végzetesen megérintették az eszmék. Egy életem keresztül Balázs Ferenc tanítványának vallotta magát. S amiből végzetes baj lett, erre a szerepre rendezkedett be. Folytonosan kereste az igazságot. Egy olyan világban, amelyben nem volt külön igazság, és nem volt külön igazságtalanság. Az 1970-es években beadványokban visszaéléseket, vezetői önkényeskedéseket leplezett le, a jogegyenlőség leple alatt végrehajtott csalásokat, a demokrácia nevében kezdeményezett érdekszövetkezéseket, a szocialista gazdálkodás elvei alapján gyakorolt amatőrizmust, dilettantizmust, barbarizmust. Szóvá tette Mészkö határának lerontását, a munka és az együttélés moráljának lezüllesztését. Felkérésre kérvényeket írt, halottbúcsúztatókat, leveleket. A megrendelések később elmaradoztak.

1945-ben meghalt bizalmas barátnője, Jobbágy Rózsika. A temetés napján naplót nyitott, s ez lett élete végéig egyedüli bizalmasa.

Lakásába gyűjtött régi egyházi, szépirodalmi, csendőrségi lapokat, szépirodalmi, jogi, történelmi, grammatikai munkákat, útinaplókat, vallási propaganda-szövegeket, szótárakat. Álmatlan éjszakáit olvasással vidította fel. Az írott szó bűvöletében élt: mindenből tanulságot vont le. Széljegyzetekben fejezte ki egyetértését, meglepetését, tiltakozását. Valami mindig lekötötte figyelmét, valami mindig lelkesítette, valami mindig lázította.

Előbb ünnepnapokon, vasárnap délutánonként, esős nappalokon, munkaszünetekben, éjszakánként írt, később egyre gyakrabban és huzamosabban. Gazdanaplót, időjárásjelentést, papírra vetette emlékeit, az emlékezetében elraktározott verseket, népballadákat, bölcs gondolatokat, névsorokat, memoriterekét. Leveleket írt Budapestre, Balatonfüredre, Kolozsvárra, Temesvárra. Egy idő után a leveleket már nem is adta postára. Az írás, a megírás fontosabb volt számára a kommunikációnál.

Élete utolsó éveire egy megmagyarázhatatlan esemény vetett árnyékot. Egy neves közéleti személyiség jelentkeztet adásvételi szerződéssel, rajta Gálffy Eszter aláírásával. Háza elhagyására szólította fel. A csalást maga fogalmazta levélben az akkori államelnöknek panaszolta el. S bár ennek hatására a házát nem kellett elhagynia, az írásba vetett hite megingott. Döbbenet kellett tapasztalnia, hogy a hamisítványnak is tekintélye, hatalma lehet.¹⁶

5. (Az írás mint testtechnika) Az emberek sokféleképpen igyekeztek tökélyre vinni az írást s ehhez különböző módon venni igénybe a testüket. Az írás mint testtechnika maga is változatos.

A szépírás iskolai gyakorlat volt, senkinek nem lehetett megkerülnie. Az iskolának hosszasan az volt a szándéka, hogy az írást tömegművészetté alakítsa, türelmesen gyakoroltatta a betűk megalkotását. A gyorsírást már csupán titkárisasszonyok sajtátították el. Versenyen is össze-összemérték a képességüket, egyébként azonban különböző intézményekben hasznosították a sajátos tudásukat. A családi élettérben írógépet ütni hosszú ideig elitizmusnak számított. Az 1970-es évek elején az egyetemi záródolgozatot még kézzel írva is be lehetett nyújtani. Amikor én zártam a tanulmányaimat, az egyetem már csupán a gépelt dolgozatot fogadta el. Én nem tudtam gépelni, ezért egy a gépírást művészetként végző segítséghez folyamodtam. Aztán én is megtanultam. És nem is csupán a kézirataimat gépeltem. Abban, hogy ettől kezdve a kéziratot már csupán gépelt – azaz a kéziratot felszámoló gépirat – formában lehetett leadni, csupán most látom meg a paradoxont. A házunkban egy vadonatúj Olivetti honosodott meg; szerettük, és sokat használtuk. Ma már csupán vigyázunk rá, olykor meg-megmutatjuk családunk fiatal tagjainak.

Az 1991-ben megjelent kötetemet 1989-ben adtam le. Az 1999-es könyvemet a kiadó már csupán lemezen volt hajlandó átvenni. A kézirat elektronikus változata a családban készült el. Egy informatikusnak azonban szóról szóra végig kellett mennie rajta.

Amikor megjelent a számítógép, képernyővel, billentyűzettel és nyomtatóval, azt reméltük, hogy informatikusok hobbija marad. Egy idő után már nem lehetett megkerülni. Tulajdonképpen még ma is csodálkozom azon, hogy milyen alapvetően átalakította írásszokásainkat. Betűink formáját, színét, méretét, egymástól való távolságát. Ha akarjuk, figyelmeztet a helyesírási hibáinkra. Aki minden elvárásnak meg szeretne felelni, annak valóban szövegszerkesztési programot kell tanulnia és számítógépet használnia. Valahogy úgy, ahogyan Ka-

rinthy Frigyes *A cirkusz* című novellája szereplőjének artistává kell válnia, hogy közönség előtt megszólaltassa a hegedűjét.

Aki örömét leli az írásban, abban, hogy minden egyes betűt más-más mozdulattal kell leírni, az továbbra is bizonyára kézzel ír. A kézzel való írás ambivalens cselekvés: egyszerre termel hátrányt, és érvényesít alapvető jogot.

A 2010-es években olyan egyértelmű lett a számítógép használatának előnye, hogy több ország tanügyminisztere készült meghozni a döntést a kézírás tanításának megszüntetéséről vagy fakultatívvá tételéről.

Én örülök, hogy egyelőre nem történt meg. Az írás szeretkezés – írta Jean Cocteau. Ha pedig nem az, akkor csupán iratgyártás. A mondat eredetiben így van leírva: „Écrire est un acte d’amour. S’il ne l’est pas, il n’est qu’écriture.”

6. (Ajánló szavak) Az írás története összetett folyamat. Az írás nyelvének, az írás technikájának, az alfabetizációnak, az alfabetizált társadalomnak, az írás tekintélyének, az írás használatának mind-mind története van. Amit kimeríteni nem, csupán felvillantani lehet. A jelen összeállítás ezt a szerény szándékot igyekszik megvalósítani.

■ JEGYZETEK

1. Certeau, Michel de: *L'Invention du quotidien*. 1. *Arts de faire*, 2. *Habiter, cuisiner*. Paris, Gallimard, 1980.
2. Az európai olvasáskultúra megújulásának története: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (dir.): *Histoire de la lecture dans le monde occidental*. Éd. Du Seuil, Paris, 1997.
3. A társadalmakat és magát a társadalmat megosztó alfabetizmus és analfabetizmus következményeit kvantitatív módszerrel vizsgáló kutatászelemlét kiemelkedő tanulmányainak gyűjteménye: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szöbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Áron Kiadó, Bp., 1998. A szemléletet váltó, az orálitást és az írást egyaránt, de eltérő kontextusokban használó kommunikációs gyakorlatok „túl Ongon” jelszót használó kutatása Freiburgba tevődik át. Reprezentatív tanulmányok gyűjteménye: Neumer Katalin (vál. és szerk.): *Kép, beszéd, írás*. Gondolat Kiadói Kör, Bp., 2003.
4. Fabre, Daniel (dir.): *Écritures ordinaires*. P.O.L Paris, 1993. 1–16.
5. Fabre, Daniel (dir.): *Par écrit, ethnologie des écritures quotidiennes*. Maison des sciences de l’homme Paris, 1997. [Ethnologie de la France]
6. Fabre, Daniel (dir.): *Domestiquer l’histoire. Ethnologie des monuments historiques*. Sous la direction de Daniel Fabre, textes réunis par Claudie Voisenat. Éd. Maison des Sciences de l’Homme, Paris, 2000 [Collection Ethnologie de la France]; Jakab Albert Zsolt: *Emlékkállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kvár, 2012.; *Ez a kő letétezt. Az emlékezet helyei Kolozsváron (1440–2012)*. Adattár. Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kvár, 2012.
7. Bensa, Alban – Fabre, Daniel (dir.): *Une histoire à soi. Figurations du passé et localités*. Éd. Maison des Sciences de l’Homme, Paris, 2001 [Collection Ethnologie de la France]. Az erdélyi lokális történelem alakzatairól: Keszeg Vilmos (szerk.): *Lokális történelmek. A lokális emlékezet alakzatai*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2015. [Emberek és kontextusok 13.]
8. Keszeg Vilmos (válogatta, szerkesztette, az előszót írta): *Kicsiny dalaim. Népi költők antológiája*. Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely, 1999.
9. Keszeg Vilmos: *Az írás szerepe egy asszony életében*. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Specialisták. Életpályák és élettörténetek*. I–II. Sciencia. Kvár, 2006. II. 583–664.
10. Ambrus Judit (sajtó alá rendezte): András Erzs Erdi: *Kedvemre való, hogy meséljek*. Mentor, Marosvásárhely, 2008. [Emberek és kontextusok 1.]; Vajda András (sajtó alá rendezte): Berekméri István Andrásé: *Minden poklon keresztül*. Mentor, Marosvásárhely, 2008. [Emberek és kontextusok 2.]; Bajkó Árpád (sajtó alá rendezte): Kiss Dániel: *Minden gyümölcs életmennek...* Mentor, Marosvásárhely. [Emberek és kontextusok 5.]; Ozsváth Imola (sajtó alá rendezte): *Miért nem lehettem költő?* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2012. [Emberek és kontextusok 7.]; Újvári Anna: *„...én szeretem azt úgy átadni, hogy mások is olvassák.”* Tanulmány kíséretében közléseszi Tamásné Szabó Csilla. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2019. [Emberek és kontextusok 16.]
11. Lyons, Martin: *La culture littéraire des travailleurs. Autobiographies ouvrières dans l’Europe du XIXe siècle*. *Annales HSS*. 2001. 4–5. 927–946.
12. Mouaci, Aude: *Les poètes amateurs. Approche sociologique d’une conduite culturelle*. L’Harmattan, Paris, 2001.
13. Donnat, Olivier: *Les Amateurs. Enquête sur les activités artistiques des Français*. Ministère de la Culture, Département des études et de la prospective, Paris, 1996.
14. Mouaci 2001. 153–178.
15. Viala, Alain: *Naissance de l’écrivain*. Editions de Minuit, Paris, 1985.
16. Keszeg Vilmos: *Írott szövegek egy egynél életében*. Ethnographia 109 (1998). 2. 589–628; *Uő: Nekrológok*. Székelyföld X (2006). 7. 105–113.